

WIESŁAWA LEŻAŃSKA*

Podręczniki Cecylii Niewiadomskiej do nauki języka polskiego wydawane nakładem Oficyny Wydawniczej Gebethner i Wolff

1. Krótko o Cecylii Niewiadomskiej

Na okładkach książek dla dzieci i młodzieży, czytanek, wypisów szkolnych, gramatyk i ćwiczeń ortograficznych, elementarzy, a także krótkich zarysów piśmiennictwa polskiego znajdujemy często nazwisko, zapomnianej już dziś, nauczycielki Cecylii Niewiadomskiej. Zapomnianej całkiem niesłusznie, bo – jak trafnie zauważył Bogdan Nawroczyński – „całe swe życie poświęciła pracy dla kraju; oświecając dzieci ludu polskiego – budowała Polskę”¹.

Jej biografie zaczynają się od: tłumaczka Andersena, siostra Eligiusza Niewiadomskiego, zabójcy pierwszego prezydenta RP Gabriela Narutowicza, ciotka Stanisława Niewiadomskiego – poety. Dopiero dalej czytamy o jej działalności na rzecz oświaty polskiej.

Cecylia Niewiadomska urodziła się 22 listopada 1855 r. w Warszawie jako córka Wincentego Niewiadomskiego, urzędnika mennicy warszawskiej i Julii z Wernerów. Za wspieranie działań powstańczych Wincenty Niewiadomski stracił posadę i dla utrzymania rodziny podjął się pracy tłumacza z języka niemieckiego. Po śmierci matki Cecylia zajęła się prowadzeniem domu i wychowywaniem młodszego rodzeństwa. Mimo to, dzięki licznym korepetycjom, w roku 1871 ukończyła gimnazjum, a niebawem uzyskała dyplom „nauczycielki domowej”. Jako

* Prof. nadzw. dr hab., Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk o Wychowaniu, Katedra Pedagogiki Przedszkolnej i Wczesnoszkolnej, 91-408 Łódź, ul. Pomorska 46/48.

¹ B. Nawroczyński, *Cecylia Niewiadomska – tajna nauczycielka*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1978, nr 4, s. 56.

dyplomowana nauczycielka podejmowała pracę w zamożnych domach warszawskich, m.in. w rodzinie Wolffów. Dzięki temu miała wolny dostęp do bogatych zbiorów książkowych w składnicach firmy Gebethner i Wolff². Tą drogą poznała dzieła słynnych pozytywistów: Herberta Spencera, Johna S. Milla, Hipolita Taine'a, a także prace historyczne Józefa Szujskiego i Michała Bobrzyńskiego. Ta właśnie literatura ukształtowała ostatecznie zainteresowania Niewiadomskiej. Skoncentrowała się głównie na historii, języku ojczystym i literaturze polskiej – trzech podstawowych dziedzinach realizowanego przez nią, w okresie kilku dziesięcioleci, programu edukacji narodowej.

Z chwilą gdy Niewiadomska wkraczała w czynne życie zawodowe, sytuacja szkolnictwa polskiego w zaborze rosyjskim była bardzo zła. Kolejni kuratorzy Warszawskiego Okręgu Szkolnego – Teodor Witte (1867–1879) i Aleksander Apuchtin (1879–1897) – doprowadzili do całkowitej rusyfikacji szkolnictwa rządowego, od szkoły elementarnej po uniwersytet. Z tego powodu w Królestwie nasilił się rozwój szkolnictwa prywatnego, chociaż jego sytuacja prawna była bardzo trudna. Mimo to większość szkół prowadziła tajne nauczanie, realizując podwójne programy kształcenia.

W takiej szkole, na pensji Mitkiewiczowej w Warszawie Niewiadomska objęła posadę nauczycielki języka polskiego. Swoje zainteresowania dydaktyczne coraz bardziej kierowała jednak w stronę nauki początkowej i niższych klas gimnazjalnych. Tu dostrzegała największe potrzeby, ponieważ jawny bojkot elementarnej szkoły rosyjskiej przez niższe warstwy społeczne prowadził do analfabetyzmu. Walkę z tym problemem podjęły wówczas liczne tajne organizacje oświatowe i społeczne. W krótkim czasie na terenie Królestwa rozwinął się tajny, o wybitnie polskim charakterze, nurt oświatowy, którego ośrodkami stały się wiejskie „organizówki”, plebanie i dwory, a w miastach – prywatne mieszkania nauczycielek, izby rzemieślnicze i robotnicze³.

Tajne nauczanie stało się pasją życia Cecylii Niewiadomskiej. Prowadziła tajne komplety dla dzieci bardziej i mniej zamożnych, robotniczych i rzemieślniczych. Jadwiga Waydel-Dmochowska, która była uczennicą Niewiadomskiej w domu rejenta Borkowskiego, tak o niej pisała:

Zawdzięczamy jej bardzo wiele – znajomość i umiłowanie języka, którego uczyła nas na podstawie własnej, znakomicie pomyślanej metody. Chyba tylko przez skromność nie podejmowała się wykładów literatury, którą znała znakomicie i na której przykładach kształciła nas od pierwszej chwili, dbając o wyrobienie w nas smaku literackiego⁴.

Działalność w tajnych kompletach zbliżyła Niewiadomską do Koła Kobiet Kory i Litwy. Z ramienia tej organizacji prowadziła kursy pedagogiczne dla nauczycielek i ochraniarek. Zadaniem sekcji, którą kierowała, było także dostarczanie nauczycielom i uczniom elementarnej, podręczników i książek do czytania. Potraktowała to jak wyzwanie i okazję. Sama zaczęła pisać podręczniki do języka

² *Z dziejów książek i bibliotek w Warszawie*, red. S. Tazbir, PIW, Warszawa 1961, s. 201.

³ R. Pachucka, *Pamiętniki z lat 1886–1914*, Ossolineum, Wrocław 1958, s. 44.

⁴ J. Waydel-Dmochowska, *Dawna Warszawa*, PIW, Warszawa 1958, s. 125.

polskiego oraz publikować literaturę dla dzieci i młodzieży własnego autorstwa oraz tłumaczenia. Twórczość literacką rozpoczęła od tłumaczeń powieści z języków: francuskiego, angielskiego i włoskiego, publikowanych w latach 80. w „Tygodniku Ilustrowanym”, „Bluszczu”, „Kurierze Codziennym” i innych czasopismach. Równocześnie zaczęła publikować własne powieści i powiastki dla młodzieży⁵. Wszystkie te utwory cechuje doskonała znajomość psychiki dziecka, znakomite wyczucie jego potrzeb rozwojowych oraz problemów i trosk. Większość tych utworów powstała jeszcze w okresie zaborów, dlatego dominowała w nich tematyka patriotyczna. Służyły nie tyle rozrywce, ile konkretnym zadaniom edukacji narodowej. Znamienny pod tym względem jest cykl zatytułowany *Legendy i podania i obrazki historyczne* (1909–1918), w którym w zbeletryzowanej formie przedstawiła dzieje polityczne i kulturalne narodu polskiego.

Po rozłamie w Kole Kobiet część z działaczek, a wśród nich Niewiadomska, włączyły się do prac Towarzystwa Oświaty Narodowej. Jako członek Zarządu Głównego kierowała sekcją biblioteczną i seminaryjną. Opracowała wówczas *Katalog rozumowany książek ludowych*, zawierający uporządkowany według sześciu działów rejestr publikacji o charakterze podręcznikowym, popularnonaukowym, religijnym, zawodowym, rolniczym oraz powieści dla ludu i wiersze. Katalog informuje o zawartości książek, ich walorach dydaktycznych i wychowawczych oraz ich przydatności dla określonych zawodów⁶. Działalność seminaryjna dotyczyła organizowania wśród kandydatów na nauczycieli tajnych kół, w których uczniowie poznawali literaturę i historię polską, uczyli się ortografii i gramatyki⁷.

Długoletnia, „podziemna” praca TON została ujawniona po roku 1905, ujawniła się wtedy również Polska Macierz Szkolna. W pracach sekcji szkolnej Macierzy aktywnie uczestniczyła C. Niewiadomska. Organizowała ochronki, szkoły i biblioteki. Brała także udział w opracowaniu programów dla szkół początkowych i zawodowych, a także wskazówek metodycznych i organizacyjnych dla kierowników szkół⁸.

W roku 1905 powstało Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego, które odegrało istotną rolę w pobudzeniu aktywności nauczycielskiej w zakresie samokształcenia.

Ważnym wydarzeniem w życiu Niewiadomskiej było powołanie sekcji języka polskiego w strukturach Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego. Działalność tę podjęła we współpracy ze Stanisławem Szoberem i Bogdanem Nawroczyńskim. W ramach prac sekcyjnych brała udział w pracach nad reformą ortografii polskiej, uczestniczyła w licznych konferencjach poświęconych dydaktyce historii i języka polskiego. Ukoronowaniem niejako tej działalności było opracowanie, wspólnie

⁵ C. Niewiadomska, *Uczymy się czytać i pisać. ABC – nauka czytania i pisanie z obrazkami i wzorkami pisma*, Warszawa 1905; też, *Odrodzona*, Warszawa 1896; też, *O czym Zosia nie wiedziała*, Warszawa 1897; też, *Stracona* Warszawa 1897; H. Ch. Andersen, *Baśnie*, oprac. C. Niewiadomska, Warszawa 1899.

⁶ C. Niewiadomska, *Katalog rozumowany książek ludowych*, Wyd. „Polski Łan”, Warszawa 1907.

⁷ C. Niewiadomska, *Tajna praca oświatowa w latach niewoli pod zaborem rosyjskim*, „Bluszcz” 1924, nr 26, s. 437.

⁸ L. Słowiński, *Z dziejów polonistyki szkolnej. Dydaktyka literatury*, t. VI, Zielona Góra 1983.

z Ignacym Chrzanowskim, *Programu nauki języka polskiego i literatury polskiej*. Po ośmiu latach kierowania sekcją Niewiadomska zrezygnowała z funkcji przewodniczącej na rzecz Stanisława Szobera i Bogdana Nawroczyńskiego. Przez rok (1914–1915) pracowała w Komisji Ochron Obywatelskiego Kuratorium Rodzin Rezerwistów. Komisja ta utworzyła 18 ochron, w których znalazło miejsce około 2 tys. dzieci w wieku od 4 do 8 lat, a ponadto wydała specjalne podręczniki dla ochroniarek⁹.

Lata 1915–1918 spędziła w Kijowie, podejmując działalność społeczną w Polskim Towarzystwie Pomocy Ofiarom Wojny oraz pracę nauczycielki w prywatnej pensji Peretiakiewiczowej – jedynej polskiej szkole żeńskiej w Kijowie. W krótkim czasie uruchomiła tam gimnazjum Macierzy Szkolnej, w którym pełniła funkcję dyrektorki.

W roku 1918 powróciła do Warszawy i podjęła pracę w szkole prywatnej Jadwigi Sikorskiej. Jak wspomina jej młodszy kolega z tejże pensji, Bogdan Nawroczyński, była wówczas „sędziwą już, powszechnie lubianą i szanowaną panią, miała dobre i rozumne oczy, jej czoło otaczała srebrna korona włosów”¹⁰.

Pod koniec życia dotknął ją okrutny cios, który najprawdopodobniej przyspieszył jej śmierć. Ukochany brat Eligiusz, obdarzony dużymi zdolnościami malarz, wykładowca i krytyk sztuki, społecznik i uczestnik walk o niepodległość Polski stał się zabójcą pierwszego prezydenta RP, Gabriela Narutowicza (1922).

Cecylia Niewiadomska zmarła 12 czerwca 1925 r. w Warszawie i została pochowana na Cmentarzu Powązkowskim¹¹.

2. Współpraca Cecylii Niewiadomskiej z Wydawnictwem Gebethner i Wolff

W dorobku pedagogicznym Cecylii Niewiadomskiej, obok praktyk nauczycielskich i działalności społeczno-oświatowej, ważne miejsce zajmują podręczniki do języka polskiego.

Wspólnie z Cecylią Bogucką, Ignacym Chrzanowskim, Marią Dzierżanowską, Stanisławem Szoberem i Jadwigą Warnkówną bądź samodzielnie wydała kilkadziesiąt podręczników szkolnych dla różnych poziomów nauczania. Niektóre z nich doczekały się ponad 20 wydań, np. *Czytanki dla szkół początkowych: rok pierwszy i rok drugi*. Wznawiano je przez całe Dwudziestolecie, a *Nauka pisowni we wzorach i ćwiczeniach* ukazywała się jeszcze w latach 1942–1946 również poza granicami kraju. Niestety dość dużo książek Niewiadomskiej wydawanych w czasie I wojny i przed nią zaginęło, dlatego tworzone bibliografie do dzisiaj są niekompletne.

⁹ *Kalendarzyk polityczno-historyczny miasta stołecznego Warszawy*, wydany staraniem Komitetu Obywatelskiego nakładem Gebethnera i Wolffa, na rok 1916, s. 109.

¹⁰ B. Nawroczyński, *Cecylia Niewiadomska...*, s. 505.

¹¹ Tamże.

Niemal wszystkie podręczniki, o których mowa powyżej oraz duża część literatury dla dzieci i młodzieży ukazywały się nakładem Wydawnictwa Gebethner i Wolff. Jednego z najbardziej znanych przedsiębiorstw księgarsko-wydawniczych o ogromnych zasługach dla polskiej książki i polskiej kultury. Dorobek edytorski firmy Gebethner i Wolff stanowi do dziś niedościgniony wzór rzetelności i społecznego zaangażowania. Zakres tematyczny wydawnictw był rozległy: literatura piękna, literatura dla dzieci i młodzieży, podręczniki szkolne, matematyka, przyroda, technika, religia, filozofia. Wydawali tutaj swoje utwory Bolesław Prus, Henryk Sienkiewicz, Maria Konopnicka, Władysław Reymont, Stefan Żeromski, Waław Berent i wielu innych mniej lub bardziej znanych pisarzy i poetów, a także muzyków, ponieważ firma prowadziła również wydawnictwa nutowe. Wydawała także popularne czasopisma np. „Kurier Warszawski”, „Tygodnik Ilustrowany” i „Kurier Codzienny”.

Założycielami firmy był Gustaw August Gebethner i Robert Wolff, którzy w 1857 r. otworzyli swoją pierwszą księgarnię przy Krakowskim Przedmieściu w Warszawie. Z czasem działalność księgarską rozszerzono o wydawniczą, którą z ogromnym powodzeniem prowadzono aż do roku 1957, mimo że w 1950 straciła koncesję wydawniczą¹².

Firma Gebethner i Wolff nie była tylko przedsiębiorstwem dochodowym. Znana była z działalności społecznej i charytatywnej. Podejmowała rozliczne inicjatywy patriotyczne i humanitarne (bezpłatny druk elementarza, dary książek dla bibliotek więziennych, wsparcie finansowe dla Kasy Przeworności i Pomocy Warszawskich Pomocników Księgarskich) „czy wreszcie bezzwłoczna realizacja listownych zamówień, otrzymywanych z najodleglejszych zakątków świata, których nadawcy nie byli w stanie zapłacić za książki”¹³.

Kilka pokoleń w okresie zaborów i II Rzeczypospolitej kształciło się i wychowywało na książkach wydanych przez Gebethnera i Wolffa lub kupowanych w licznych księgarniach firmy, m.in. w Krakowie, Łodzi, Lublinie, Poznaniu, Wilnie, Zakopanem, a nawet w Paryżu. W latach 60. XX w. Wydawnictwo zeszło do rangi antykwariatu, a w roku 1973 ostatecznie zakończyło swoją działalność.

Nie trudno zatem znaleźć uzasadnienie, dlaczego z tym właśnie Wydawnictwem Cecylia Niewiadomska podjęła tak owocną współpracę.

Publikowane przez Wydawnictwo Gebethnera i Wolffa podręczniki Niewiadomskiej można podzielić na cztery grupy: 1) czytanki do języka polskiego; 2) podręczniki do gramatyki; 3) podręczniki do ortografii oraz 4) podręczniki do stylistyki i teorii literatury.

Jedną z pierwszych podręcznikowych publikacji Niewiadomskiej był elementarz pt. *Uczymy się czytać i pisać. ABC – nauka czytania i pisanie z obrazkami i wzorkami pisma*. Elementarz przystosowany był do nauczania prywatnego, tajnego. Zawierał proste wskazówki metodyczne bazujące na myśleniu konkretno-obrazowym dziecka, czarno-białe rysunki do przerysowywania na papierze kratkowym; litery, sylaby i wyrazy do przepisania w liniaturze; wzory kaligrafii,

¹² B. Tumiłowicz, *Niezapomniani Gebethner i Wolff*, 2008, nr 8, www.przegląd-tygodnik.pl [dostęp: 31.08.2014].

¹³ Tamże.

wreszcie króciutkie teksty do pierwszego czytania oraz tabelę pisanych i drukowanych liter alfabetu. Zważywszy na przeznaczenie elementarza, w drugiej jego części Niewiadomska umieściła 47 opowiadań, w tym 30 własnego autorstwa oraz 30 wierszy różnych autorów. Pod każdym tekstem znajdujemy pytania, które pobudzały twórcze myślenie dziecka oraz utrwały przeczytane treści¹⁴.

Czytanki do języka polskiego

W latach 1918–1932 nakładem Wydawnictwa wychodziły liczne edycje *Czytanek dla szkół powszechnych* na pierwszy, drugi, trzeci i czwarty rok nauki. Zgodnie z zasadą stopniowania trudności Niewiadomska dobierała fragmenty prozy, wiersze, bajki i baśnie, podania ludowe i legendy. W pierwszych dwóch klasach ich problematyka dotyczyła najbliższego otoczenia dziecka, życia w rodzinie i w szkole, np. *Dobry syn*, *Mama chora*, *Babcia*, *Nasz dziadziuś*. Uzupełniały je teksty przyrodnicze: *Dwa kotki*, *Koza*, *Koń*, *Kaczuszką*, *Nasza wiosna*, *Żniwa* oraz teksty dotyczące tradycji i kultury narodowej: *Wielkanoc*, *Kraszanki*¹⁵. W klasie trzeciej treści zostały rozszerzone o obrazy z życia kraju. Jest to przede wszystkim wiedza historyczna przekazywana w oparciu o utwory Niewiadomskiej prezentujące polskich władców, wodzów, pisarzy oraz wiedza geograficzna, w obszarze której dzieci poznają Warszawę i Mazowsze, a także inne regiony kraju z ich największymi miastami. W większości są to teksty Niewiadomskiej np.: *Serce Polski*, *Złota brama w Kijowie*, *Dwie chwile w życiu Lwowa*, *Żuławy*, *Nad Bałtykiem*. Teksty uzupełniają fotografie omawianych miejsc¹⁶. W części czwartej, zatytułowanej *My i Świat* znajdujemy elementy wiedzy o życiu innych narodów. Czytanki dla klasy IV zawierają wyjątkowo bogatą bibliotekę. Obejmuje ona 192 pozycje, wśród których 50 jest autorstwa Niewiadomskiej. Rozszerzają one treści nauczania o elementy wiedzy z astronomii, geografii i geologii¹⁷. Przesłaniem wychowawczym tego podręcznika było pokazanie zalet i wartości innych narodów, które mogą stać się wzorem dla Polaków. Od Niemców – „choć sięgają po cudze” – zalecała uczyć się czystości, porządku i punktualności, „od Węgrów – dzielności i wytrwałości; od Włochów – umiłowania piękna”¹⁸.

Wszystkie czytanki kształtowały określone postawy, ale nie ma w nich natrętniej moralistyki. Na pierwszym miejscu Niewiadomska stawiała miłość do własnego kraju, szacunek dla ludzkiej pracy, poszanowanie mienia społecznego i prywatnego.

¹⁴ C. Niewiadomska, *Uczymy się czytać i pisać. Nauka czytania i pisanie obrazkami i wzorkami pisma*, Warszawa 1905.

¹⁵ C. Niewiadomska, *Czytanki dla szkół powszechnych*. Rok pierwszy, Oddział drugi, Wyd. Gebethner i Wolff, Warszawa 1920.

¹⁶ C. Niewiadomska, *Czytanki dla szkół początkowych*. Rok trzeci, Oddział czwarty, cz. I: *Kraj własny*, Wyd. Gebethner i Wolff, Warszawa 1920.

¹⁷ C. Niewiadomska, *Czytanki dla szkół początkowych*. Rok czwarty, cz. I i cz. II: *My i Świat*, Wyd. Gebethner i Wolff, Warszawa 1922.

¹⁸ Tamże, s. 102.

Dobór materiału w czytankach wyznacza układ koncentryczny oraz porządek zgodny z kolejnymi porami roku. Każdy podręcznik rozpoczyna cykl czytanek, wierszy, przysłów i zagadek związanych z jesienią, a kończą go teksty dotyczące lata.

Zamieszczone w podręcznikach teksty można podzielić na trzy grupy. Pierwszą stanowią utwory oryginalne, przeważnie poetyckie. W tomie pierwszym są to najczęściej wiersze najbliższe dziecku: Stanisława Jachowicza i Marii Konopnickiej. W tomie drugim odnajdujemy już nazwiska Ignacego Krasickiego, Aleksandra Fredry i Adama Mickiewicza, zaś w tomie czwartym – Teofila Lenartowicza, Adama Asnyka i Henryka Sienkiewicza. Ostatni tom zawiera fragmenty *Krzyżaków*, *Potopu*, *Placówki* i *Lalki*. Druga grupa to adaptacje wybranych tekstów literackich np. *Obrona Częstochowy z „Potopu”*, *Opowiadanie o Gople i Kruszwicy z „Balladyny”* czy baśni, np. *O krasnoludkach i sierotce Marysi*. Najliczniejszą, trzecią grupę stanowią teksty samej Niewiadomskiej. Jest ich w sumie ponad trzysta, najwięcej w części pierwszej, a najmniej w czwartej części.

Większość tekstów posiada obudowę metodyczną, na którą składają się pytania i zalecenia ukierunkowujące jego analizę oraz wskazówki dla nauczycieli, jak zastosować metodę heurystyczną, traktowaną wówczas jako przejaw największej innowacji dydaktycznej.

Wielokrotne wznowienia *Czytanek dla szkół powszechnych* są najlepszą oceną ich przydatności w procesie nauczania.

Podręczniki do gimnazjum niższego C. Niewiadomska opracowała wspólnie z Cecylią Bogucką. Były to: *Pierwsza książka do czytania. Klasa przedwstępna*, *Druga książka do czytania dla dzieci od lat 8 do 10. Klasa wstępna*, trzy tomy *Wypisów polskich na klasę I, II i III* oraz *Nasi pisarze, ich życie i dzieła. Krótki zarys piśmiennictwa*.

Pierwsza książka do czytania, przeznaczona dla dzieci w wieku 7–8 lat, doczekała się aż 30 wydań¹⁹. Dominowała w niej tematyka wychowawcza. Chcąc przybliżyć dziecku zasady dobrego wychowania, autorki odwoływały się często do ulubionego przez dzieci animizmu i antropomorfizmu, czyli nadawaniu przyrodzie cech ludzkich. W wierszach i opowiadaniach zwierzęta ludzkim głosem wyrażają swoje uczucia, gesty woli i myśli (*Lew i żaba*, *Krowa i baran*, *Wilk i kozieł*, *Żółw i mysz*).

W ten sposób podręcznik miał dziecko zainteresować, przyciągać, zachęcać do czytania i utrwalania nowych pojęć.

W *Drugiej książce do czytania*²⁰ zasady wychowania moralnego autorki opierają o teksty prezentujące postawy znanych postaci, np. *Książd Baudouin* buduje domy dla sierot i opuszczonych starych ludzi. Spotykamy tu także psychologiczne studium ludzkich charakterów. Utwory Niewiadomskiej: *Koledzy*, *Ludka*, *Obowiązek*, *Słowność*, *Kłamstwa*, *Zapominalski syn* itp. Wiedzę o surowcach mineralnych autorki łączy z wytworami pracy ludzkiej i zawodami, np. *Wieliczka*, *Węgiel kamienny* czy *Szkło*. Wreszcie ostatnią część opowiadań stanowią teksty nawiązujące do tradycji i polskich obyczajów: *Wigilia Świętego Jana*, *Święty Marcin*, *Dożynki*.

¹⁹ C. Bogucka, C. Niewiadomska, *Pierwsza książka do czytania*, Wyd. Gebethner i Wolff, Warszawa 1922.

²⁰ C. Bogucka, C. Niewiadomska, *Druga książka do czytania dla dzieci od lat 8 do 10. Klasa wstępna*, Wyd. Gebethner i Wolff, Warszawa 1923.

Druga książka do czytania oraz 3 tomy *Wypisów polskich* zostały zakwalifikowane przez MWR i OP do powszechnego stosowania. W *Wypisach* autorki szczególnie zadbały o dostosowanie treści do wieku uczniów, ale układ treści zachowały we wszystkich trzech tomach taki sam. Odnajdujemy w nim pewien chaos, ale dzięki temu *Wypisy* nie nużą jednostajnością i schematyzmem. Opowiadania o motywach rodzinnych przeplatają się z treściami patriotycznymi, te zaś zręcznie uzupełniają obrazy fauny i flory, przyrodę świetnie dopełniają przygody fantastyczne, natomiast treści historyczne niosą wyraźne przesłanie wychowawcze.

Wychowanie charakteru, wychowanie patriotyczne, obywatelskie, religijne i etyczne to podstawowe zadania prezentowanych podręczników. Ich ideę oraz jasno sprecyzowany system wychowawczy znajdujemy w czytance *Jakie musi być polskie dziecko?* umieszczonej w *Wypisach na klasę drugą*²¹. W odpowiedziach autorek czytamy, że: musi być dobre, odważne i mężne, mądre „bo Ojczyzna rozumu jego potrzebuje”, ale także musi być pracowite, bo inaczej nie zbuduje swej ojczyzny, w której wszystko na nowo zacząć i zrobić trzeba.

Przez pięć lat (1920–1925) w firmie Gebethner i Wolff ukazało się pięć wydań popularnego zarysu historii literatury polskiej dla niższych klas gimnazjalnych – *Nasi pisarze, ich życie i dzieła. Krótki zarys piśmiennictwa polskiego*. Podręcznik ten składał się z dwóch tomów. W pierwszym zostały przedstawione w układzie chronologicznym dzieje piśmiennictwa polskiego, zaś w drugi – rodzaje i gatunki literackie. Zawarty w podręczniku zestaw tekstów znacznie wybiegał poza obowiązujący program szkolny, wskazując uczniom w jakim kierunku powinna iść ich praca samodzielna. Po każdym rozdziale tematycznym autorki umieściły zestawy pytań, które służyły do samodzielnej analizy oraz utrwalania materiału. Wśród polecanych autorów znaleźli się: Jan Długosz, Andrzej Frycz Modrzewski, Sebastian Klonowicz, Szymon Szymonowicz, Adam Naruszewicz, Stanisław Staszic czy Hugo Kołłątaj. Ich właśnie teksty, zdaniem autorek, najlepiej kształtowały postawy patriotyczne i obywatelskie.

Ostatnie wydanie *Naszych pisarzy* autorki dedykowały kandydatom do zawodu nauczycielskiego. „Książka pragnie odpowiedzieć potrzebom seminariów nauczycielskich. Przeznaczona również dla samouków, zawiera charakterystyki autorów, wypisy z ich dzieł oraz pytania ułatwiające opanowanie przedmiotu bez pomocy nauczyciela”²².

Podręczniki do gramatyki

Drugi ważny dział podręczników do nauki języka polskiego stanowiły podręczniki do gramatyki oraz ćwiczenia ortograficzne. *Pierwszy rok gramatyki* C. Niewiadomskiej jest podręcznikiem wprowadzającym dziecko w rozległy sys-

²¹ C. Bogucka, C. Niewiadomska, *Wypisy polskie na klasę II*, Wyd. Gebethner i Wolff, Warszawa 1913.

²² C. Bogucka, C. Niewiadomska, *Nasi pisarze. Ich życie i dzieła*, Wyd. Gebethner i Wolff, Warszawa 1925, s. 91.

tem form gramatycznych. Autorka przeznaczała go dla dzieci w wieku 8–9 lat. Jego zadaniem „było ułatwienie dzieciom procesu przyswojenia podstaw gramatycznych, poprzez wprowadzenie obok reguł pamięciowych, ćwiczeń pobudzających samodzielne myślenie”²³. Zważywszy na wiek uczniów, autorka uznała za konieczne naukową ścisłość definicji zastąpić niekiedy określeniami przystosowanymi do percepcji dzieci.

Strukturę podręcznika stanowi sześć powiązanych ze sobą merytorycznie działów. Każdy z nich zawiera krótką część teoretyczną, którą dziecko powinno umieć zastosować w podanych niżej ćwiczeniach. W dziale pierwszym, zgodnie z zasadą stopniowania trudności, autorka wprowadza podział wyrazu na sylaby i litery; w drugim omawia składnię zdania; w trzecim i czwartym prezentuje rodzaje, liczby i przypadki rzeczownika i przymiotnika; piąty poświęcony jest czasownikowi, a szósty zapoznaje dziecko z liczebnikiem i zaimkiem. Zakończenie stanowią ćwiczenia służące do powtórzenia materiału.

Podręczniki napisane są w układzie koncentrycznym dlatego *Drugi rok gramatyki* jest kontynuacją *Pierwszego* z rozszerzeniem zakresu pojęć i definicji²⁴. *Trzeci rok gramatyki* rozpoczyna seria ćwiczeń utrwalających dotychczasowe wiadomości o rzeczowniku, a następnie przechodzi do obszernego działu poświęconego deklinacjom rzeczowników, przymiotników i zaimków. Kolejna część podręcznika to wszystko o czasowniku i imiesłowach. Trzeci rok, tak jak poprzednie, w dużej części zajmują ćwiczenia gramatyczne²⁵.

Wszystkie podręczniki do gramatyki Ministerstwo WR i OP zatwierdziło do zastosowania publicznego. O ich jakości merytorycznej i użyteczności metodycznej najlepiej świadczy liczba wydań. W latach 1906–1932 ukazało się dwadzieścia wydań, oczywiście nakładem firmy Gebethner i Wolff.

Cecylia Niewiadomska napisała także *Gramatykę elementarną podług wskazówek i planu Jana Korneckiego* – podręcznik, który syntetycznie ujmuje elementarne wiadomości z zakresu gramatyki²⁶. Materiał nauczania autorka podzieliła na pięć półroczy, uzupełniając go bogatym zestawem ćwiczeń dla dzieci i wskazówkami metodycznymi dla nauczyciela.

Wspólnie z Marią Dzierżanowską oraz Jadwigą Warnkówną Niewiadomska napisała *Gramatykę języka polskiego z ćwiczeniami na klasę I, II, i III*²⁷ w jednym tomie. Podręcznik trudniejszy od pozostałych, zawierający więcej treści naukowych. Dlatego autorki zalecały stosującym go nauczycielom dużą rozważność przy doborze „dla uczniów mniej lub bardziej zaawansowanych”, ponieważ nie tylko uczył, jak zastosować wiedzę teoretyczną w praktyce, lecz także był inspiracją do samodzielnego wnioskowania i twórczego działania.

²³ C. Niewiadomska, *Pierwszy rok gramatyki*, Wyd. Gebethner i Wolff, Warszawa 1906, s. 3.

²⁴ C. Niewiadomska, *Drugi rok gramatyki*, Wyd. Gebethner i Wolff, Warszawa 1908.

²⁵ C. Niewiadomska, *Trzeci rok gramatyki*, Wyd. Gebethner i Wolff, Warszawa 1920.

²⁶ C. Niewiadomska, *Gramatyka elementarna podług wskazówek i planu Jana Korneckiego*, Wyd. Gebethner i Wolff, Warszawa 1918.

²⁷ M. Dzierżanowska, C. Niewiadomska, J. Warnkówna, *Gramatyka języka polskiego z ćwiczeniami na klasę 1, 2, 3*, Wyd. Gebethner i Wolff, Warszawa 1910.

Podręczniki do ortografii

Opanowanie poprawnej ortografii wymaga zabiegów dydaktycznych opierających się przede wszystkim na wzrokowym utrwaleniu zasad właściwej pisowni i wyrabianiu nawyku bezbłędnego pisania poprzez odpowiednie ćwiczenia pisemne. Celom tym służyły wydawane od 1907 r. *Pierwsze ćwiczenia do nauki poprawnego pisania*²⁸ autorstwa C. Boguckiej, C. Niewiadomskiej i J. Warnkówny. Zeszyty ćwiczeń składają się z piętnastu części, z których każda poświęcona jest innej trudności ortograficznej, np. wyrazy z „u” i „ó” pochodzące od „o”, wyrazy z „ż” i „rz” wymiennym i niewymiennym.

Ci, którym wiedza ćwiczeniowa nie wystarczała, mogli ją zgłębiać na podstawie *Podręcznika do ćwiczeń ortograficznych i systematycznego dyktanda*. Pierwsza część podręcznika zawierała kurs zasad pisowni, druga zaś – zestaw ćwiczeń i dyktando, które te zasady utrwały. Tak zbudowany podręcznik stanowił znakomitą pomoc dydaktyczną, zwłaszcza dla niedoświadczonych nauczycieli. Podręczniki bowiem, poza materiałem gramatycznym czy ortograficznym, uzupełniały przykładowe konspekty lekcji. Proponowane rozwiązania metodyczne były jednak stosunkowo tradycyjne, nie wносиły nic nowego do metodyki języka polskiego. Dopiero podręcznik napisany przez C. Bogucką, C. Niewiadomską i Stanisława Szobera pt. *Nauka pisowni we wzorach i ćwiczeniach*²⁹ próbuje zrywać ze schematami, wprowadza metody, które zmuszają ucznia nie tylko do angażowania wzroku, lecz także do odpowiednich operacji myślowych. We wszystkich przypadkach punktem wyjścia w nauczaniu była nie określona zasada czy reguła pisowni, lecz tekst wymagający właściwej analizy prowadzącej do samodzielnego wnioskowania. Dodatkowym atutem było zastosowanie liter zbliżonych do pisanych, a nie drukowanych. Potrzebę takich tekstów Niewiadomska uzasadniała następująco:

w ten sposób utrwała się w pamięci ten rodzaj wrażeń wzrokowych, które kojarzą się bezpośrednio z wyobrażeniami pisanymi. Przy przepisywaniu tekstu, gdy litery mają kształt liter drukowanych, przebieg skojarzeniowy jest o jedno ogniwo dłuższy. Uzasadnione jest to tym, że wrażenie wzrokowe, związane z literami drukowanymi, przekładać musimy na wyobrażenia liter w postaci pisanej³⁰.

Poza tym podręcznik prezentował różne wzory pisma i uczył kaligrafii. Dodatkową zaletą podręczników ortografii były duże zestawy ćwiczeń wykorzystujących interesujące teksty, często ujęte w formie powiastek.

²⁸ C. Bogucka, C. Niewiadomska, J. Warnkówna, *Pierwsze ćwiczenia do nauki poprawnego pisania*, Wyd. Gebethner i Wolff, Warszawa 1912.

²⁹ C. Bogucka, C. Niewiadomska, S. Szober, *Nauka pisowni we wzorach i ćwiczeniach*, Wyd. Gebethner i Wolff, Warszawa 1912.

³⁰ Tamże, s. 129.

Podręczniki do stylistyki i teorii literatury

Podręczniki do stylistyki Niewiadomska pisała wspólnie z Cecylią Bogucką. Pierwszy z nich *Ćwiczenia stylistyczne we wzorach i tematach*³¹ napisały już w roku 1906. Ćwiczenia pierwszego stopnia przeznaczone są dla najmłodszych. Przedstawiają krótkie opisy przedmiotów znajdujących się w otoczeniu dziecka. Opisy uzupełniają pytania ułatwiające dziecku samodzielny opis. Ćwiczenia drugiego stopnia poszerzone są o opisy zjawisk przyrody oraz porównania. Natomiast ćwiczenia trzeciego stopnia stanowią podstawę do samodzielnego opracowywania wybranych gatunków literackich: powiastek, podań, legend, opowiadań, życiorysów czy listów i rozprawek. We wskazówkach metodycznych autorki doradzały, aby ćwiczenia stylistyczne wprowadzać dopiero wtedy, kiedy dziecko opanuje już prawidłowe pisanie nie tylko wyrazów, lecz także całych zdań.

Dla dzieci starszych przeznaczony był podręcznik *Nauka stylistyki i teorii literatury*³². W podręczniku tym autorki wykorzystały do ćwiczeń stylistycznych teksty literackie umieszczone w *Wypisach dla klasy czwartej*. Pierwsza część omawia elementy składowe stylu (jasność, zwięźłość, obrazowość, dźwięczność, urozmaicenie i ożywienie). Część druga wyróżnia i omawia rodzaje stylu, uwzględniając: prozę, lirykę i poezję. Ostatnią część stanowi nauka o wierszu (wersyfikacja).

Niezwykle bogata biblioteka podręczników Cecylii Niewiadomskiej pozostaje dziś w cieniu, a przecież na tychże podręcznikach wychowały się liczne roczniki dzieci i młodzieży polskiej.

Niewiadomska należy do osób, o których mówi się, że są nauczycielami z powołania, wychowawcami i społecznikami z pasją. Była niejako wzorem ideałów J. W. Dawida, dla którego nauczyciel to człowiek, który „wychodzi poza siebie, troszczy się, bezinteresownie czyni coś dla drugiego”³³. Wykorzystując swoją długoletnią praktykę nauczycielską, z wielkim zaangażowaniem podjęła się trudnego, ale jakże ważnego zadania – opracowania podręczników do języka polskiego. Swoje podręczniki dla szkół powszechnych, gimnazjum niższego i gimnazjum wyższego Niewiadomska pisała zgodnie z wymaganiami autorów programów. Według nich język polski miał przede wszystkim spełniać zadania wychowawcze oraz rozwijać uczucia patriotyczne.

Najlepszym środkiem do realizacji zadań wychowawczych miała być literatura, stosownie dobierana do etapu edukacyjnego. Poezja doby romantycznej stanowiła doskonałą podstawę do kształtowania osobowościowych cech młodego Polaka przez ukazywanie całego szeregu idealnych wartości – szlachetnego idealizmu, pięknego ducha rycerskiego, ofiarnej i czynnej miłości ojczyzny, wreszcie mocnego poczucia moralności, opartego na głębokiej religijności.

³¹ C. Bogucka, C. Niewiadomska, *Ćwiczenia stylistyczne we wzorach i tematach*, Wyd. Gebethner i Wolff, Warszawa 1906.

³² C. Bogucka, C. Niewiadomska, *Nauka stylistyki i teorii literatury*, Wyd. Gebethner i Wolff, Warszawa 1920.

³³ J. W. Dawid, *O duszy nauczycielstwa*, RW KUL, Lublin 2002, s. 40.

Literatura pozytywizmu pomagała zaszczyć kult pracy, wiedzy fachowej, uczyła sumiennego spełniania obowiązków.

Pierwsze programy nauczania z lat 1918–1922 i rewidowane w latach następnych aż po rok 1932 pokazywały, że na ich opracowanie decydujący wpływ miały potrzeby i interesy rządzących oraz wahania ideologiczne. Podstawą do opracowania programów nauczania, które z niewielkimi zmianami obowiązywały w zasadzie do roku 1932, stał się opublikowany przez Sekcję Szkolnictwa Średniego, a opracowany przez Tadeusza Łopuszańskiego *Program naukowy szkoły średniej*³⁴.

W programach nauczania gimnazjum niższego z roku 1919 na pierwszym miejscu stawiano kształtowanie poczucia narodowego, społecznego i moralnego, pogłębianie patriotyzmu, budzenie woli obywatelskiej oraz świadomej miłości języka ojczystego i rzeczy ojczystych. Z tego powodu język polski stawał się najważniejszym przedmiotem w planach nauczania. Przeznaczano na niego 19 godzin tygodniowo³⁵.

Postulowany kierunek wychowania patriotycznego i obywatelskiego, którego głównym celem było budowanie jedności narodowej dominował również w programach gimnazjum wyższego³⁶.

W latach 1922–1926 wśród nauczycieli języka polskiego toczyła się dyskusja na temat: jak nauczać języka polskiego, aby osiągnąć wszystkie wyznaczone mu cele. Zadanie to szczególnie aktywnie podjęła redakcja czasopisma „Muzeum”, lwowskiego organu TNSW. Na swoich łamach drukowała wszystkie listy nauczycieli szkół średnich, którzy tą drogą dzielili się swoimi doświadczeniami dydaktycznymi.

Między innymi Zenon Klemensiewicz objaśniał, że celem jego pracy nauczycielskiej w zakresie literatury było nauczanie umiejętnego i rozumnego czytania utworów literackich. Lektura powinna być przeżyciem, jednym więcej członem skojarzeń, doświadczeniem. Dlatego musi być wynikiem samodzielnej pracy ucznia, którą nauczyciel powinien tylko dyskretnie kierować, prowadzić analizę, a później syntezę poprzez umiejętne stawianie jednoznacznych pytań³⁷.

Wielokrotne wznowienia podręczników Cecylii Niewiadomskiej były odpowiedzią na nieustanne zapotrzebowanie na nie, na ich praktyczną użyteczność, wartości dydaktyczne i wychowawcze. Odpowiadały na pytania, jak uczyć literatury, gramatyki, ortografii i stylistyki. We wskazówkach metodycznych pokazywały, kiedy i w jaki sposób stosować metodę heurystyczną, tak chętnie stosowaną przez nauczycieli wszystkich etapów kształcenia.

Nie bez powodu Niewiadomska przez wiele lat była konsultantką i rzeczoznawcą w Wydawnictwie Gebethner i Wolff. To właśnie do niej wydawcy mieli największe zaufanie, podejmując decyzje o publikowaniu tekstów z języka polskiego.

³⁴ *Program naukowy szkoły średniej. Projekt wypracowany przez Sekcję Szkolnictwa Średniego*, Warszawa 1919.

³⁵ *Program gimnazjum państwowego. Gimnazjum niższe, Język polski, Historia, Języki nowożytne*, Warszawa 1919, s. 7–9.

³⁶ *Program gimnazjum państwowego. Gimnazjum wyższe. Program klasy IV i roczny program klas następnych*, MWR i OP, Warszawa 1920.

³⁷ Z. Klemensiewicz, *Dwa urywki z dziennika polonisty*, „Muzeum” 1922, nr 2, s. 155–168.